

نقاشی‌ها و نقاشان چهل ستون

مهدی رازانی*

چکیده

این نوشته به معرفی هنرمندان نقاش و آنانی که خود نقاشان شاخصی بودند ولی به حکم زمان آثار هنرمندان نسل‌های پیشین خود را تعمیر کردند؛ اختصاص دارد. وجه مشترک تمامی این اساتید اعم از نقاشان اولیه و تعمیرکاران آثار آنها آن است که همگی از برجسته‌ترین اشخاص و چهره‌های شناخته شده زمان خود بوده‌اند. سرآمد این افراد که در واقع بنیان‌گذار مکتب نگارگری اصفهان می‌باشد؛ رضا عباسی است و آخرین این هنرمندان که در سال ۱۳۸۴ ش. رخت از جهان برمی‌بندد. استاد جواد رستم شیرازی می‌باشد. معرفی نقاشان، تعمیرکنندگان و بررسی آثار ایشان در دوره‌های مختلف تاریخی بنای چهل ستون آیینة تمام‌نمای سطرهای این مقاله است.

نقاشی در باغ بهشت

بنای چهل ستون از جمله معتبرترین بناهای دوران صفوی در ایران و شهر اصفهان می‌باشد که ساخت آن را به شاه‌عباس اول (۹۹۶-۱۰۳۸ ه.ق) نسبت می‌دهند. "در طی گچبرداری‌های سال ۱۳۲۷ ش. دو کتیبه گچبری به خط نستعلیق بر زمینه آبی و به نظم در بالای ایوان یافت شده است. که به ترتیب قدمت، کتیبه اول مربوط به شاه‌عباس

دوم (۱۰۵۲-۱۰۷۵ ه.ق) بوده و ماده تاریخی آن ۱۰۵۷ ه.ق است که تا به امروز قدیمی‌ترین مدرک به دست آمده برای تعیین زمان ساخت و بنای چهل ستون می‌باشد. و کتیبه دوم مربوط به شاه سلطان حسین صفوی (۱۰۹۶-۱۱۳۵ ه.ق) است که محتوای تاریخی آن حاکی از تعمیرات چهل ستون به فرمان وی در سال ۱۱۱۸ ه.ق می‌باشد. از جمله مشخصه‌های بارز کاخ چهل ستون که اهمیت ویژه‌ای بدان می‌دهد، و مورد نظر این سطور است نقاشی‌ها و نقاشان آن می‌باشد. در رابطه با نقاشی‌ها باید گفت: نمونه کاملی از نگاره‌های سده یازدهم و دوازدهم مکتب نگارگری اصفهان در نقاشی ایرانی هستند. بطور کلی غیر از تزئینات گیاهی و حیوانی که در بدنه‌ها کار شده در حدود هفتاد نقاشی دیواری با تکنیک‌های تمپرا و رنگ و روغن را در کاخ چهل ستون می‌توان مشاهده کرد. "دیوار نگاره‌های اولیه این کاخ به زمان شاه‌عباس دوم تعلق دارند و کاملاً ویژگی‌های مکتب اصفهان را می‌نمایانند. در کنار این‌ها نقاشی‌هایی با سبک دو رگه (ایرانی - اروپایی) برمی‌خوریم که در زمان‌های بعدی به کاخ افزوده شده‌اند. نمونه آن نقاشی‌ها در ایوان‌های کناری چهل ستون قابل مشاهده‌اند [نقاشی‌های بزرگ تالار اصلی که در ضلع غربی واقع شده‌اند از مقابل در ورودی به ترتیب از راست به چپ عبارتند از: مجلس بزم شاه‌عباس کبیر در پذیرایی از ولی

آغاز تعمیرات
نقاشی در چهل ستون
با سارکیس خاچاتوریان
است. بعد از او و
در دوره‌ی بعدی
این کار توسط
افرادی همانند
حاج میرزا آقا امامی،
جعفر رشتیان، حاج
حسین مصورالملکی
و استاد
جواد رستم شیرازی
در سال‌های مابین
۱۳۲۰ تا ۱۳۲۷ ه.ش.
انجام می‌گیرد

محمدخان پادشاه ترکستان، جنگ صفویان با قشون عثمانی درچالدران (از الحاقات بعد از دوره صفویه) مجلس پذیرایی شاه طهماسب از همایون پادشاه هندوستان در جهت مقابل این نقاشی‌ها در ضلع شرقی سالن از راست به چپ: منظره جنگ شاه اسماعیل اول با شیبک خان ازبک، جنگ نادرشاه افشار با قوای هند در کرنال (از الحاقات بعد از صفویه) و مجلس پذیرایی شاه عباس دوم از ندرمحمدخان پادشاه ترکستان نقاشی شده‌اند."

همچنین چندین نگاره کوچک در بالای ازاره‌ی تالار اصلی و اتاق‌های چهل ستون وجود دارد که مضمون آنها عموماً مجالس بزم و سرور و داستان‌های تاریخی و ملی است. این نگاره‌ها زنان و مردان جوان را می‌دهند. که به همراه غلامان و ندیمه‌های خود در حال خوش گذرانی در دل طبیعت هستند. امروزه کارشناسان در مورد نقاشی‌های چهل ستون تقریباً در این امر تفاهم دارند که: قالب نقاشی‌های اصیل مربوط به سبک و کارگاه رضا عباسی است خصوصاً نگاره‌های کوچکی که بالای ازاره‌ها هستند و با تکنیک تمپرا کار شده‌اند. همچنین آنها را نتیجه کار همکاران رضا عباسی به ویژه محمد قاسم می‌دانند. در دوره‌های بعد نیز نقاشانی همانند محمد صادق بر دیواره‌های این بنای ارزشمند به نقش‌پردازی پرداخته‌اند. و محمدصادق در واقع آخرین نقاشی است که بر خود بنا نقاشی می‌کند و افراد دیگری که در ادامه نام برده می‌شوند در واقع هنرمندانی بودند که به کار تعمیر و پاک کردن دخل و تصرفات و آسیب‌های ایجاد شده در زمان ظل السلطان فرزند ناصرالدین شاه پرداختند.

آغاز تعمیرات نقاشی در چهل ستون با سارکیس خاچاتوریان است. بعد از او و در دوره‌ی بعدی این کار توسط افرادی همانند حاج میرزا آقا امامی، جعفر رشتیان، حاج حسین مصورالملکی و استاد جواد رستم شیرازی در سال‌های مابین ۱۳۲۰ تا ۱۳۲۷ ه.ش انجام می‌گیرد. شیوه‌ی کار این اشخاص که همگی نقاش و نگارگر بودند؛ به سبک نگارگران اصلی بنا و شامل اقداماتی از قبیل: استحکام بخشی، بازسازی رنگ‌ها و تکمیل نقاشی‌ها با کمی دخل و تصرف بوده است. به نحوی که ایشان بر روی خود نقاشی‌های قدیمی که لایه محافظشان تیره شده و رنگ‌شان پوسته گردیده یا در قسمت‌هایی دچار ریختگی رنگ و آسیب شده بودند، با تکنیک رنگ و روغن (همان نقاشی‌ها را با در نظر گرفتن اندازه، ابعاد و رنگ‌گذاری که نقاشان اصلی به کار گرفته بودند؛ با تکمیل قسمت‌های کمبود) بازآفرینی می‌کنند.

ایشان در کارهای خود اغلب به سبک قدیمی نقاشی‌ها توجه داشته و سعی نموده‌اند تا کپی‌های برابر با نقش اصلی را بر روی خودش اجرا نمایند... چندی بعد با آغاز مرمت علمی در ایران (دهه ۴۰ ه.ش) رنگ‌های الحاقی این هنرمندان از روی بسیاری نقاشی‌ها پاک می‌شود. در قسمت‌هایی نیز کار ایشان را به اقتضای مسائل زیبایی‌شناسی و قوانین حاکم بر مرمت علمی به یادگار باقی می‌گذارند. در همین راستا نظر به اینکه کاخ چهل ستون و نقاشی‌های آن، بارزترین دیوارنگاره‌های ایران در عصر صفویه می‌باشند و بازشناسی آنها و نقاشان و هنرمندان شاخصی که بر روی آنها کار کرده‌اند بسیار حائز اهمیت می‌باشد. در این نوشته به معرفی و بررسی اقدامات هنرمندان نقاش و تعمیرکنندگان معروف و آثار ایشان پرداخته می‌شود.

رضا عباسی

آقارضا معروف به رضا عباسی (۹۷۰-۱۰۴۸ ه.ق) هنرمند معروف و بنیان‌گذار مکتب نقاشی اصفهان در عصر شاه عباس اول صفوی است وی در حدود سال ۹۷۰ ه.ق در مشهد در دربار ابراهیم میرزا متولد می‌شود. پدرش علی اصغر کاشانی به احترام امام هشتم شیعیان نامش را رضا می‌نهد... او به عنوان نقاش طراز اول در سال ۹۹۶ ه.ق به کارگاه اصفهان می‌پیوندد و به روایتی در سال ۱۰۴۸ ه.ق از دنیا می‌رود. سبک نقاشی وی در عصر خودش و پس از آن پیروان زیادی می‌یابد که تحت عنوان مکتب نقاشی اصفهان شناخته می‌شود. بسیاری معتقدند نقاشی‌های چهل ستون خصوصاً نگاره‌های پایین دوال در تالار اصلی و اتاق‌ها کار رضا عباسی و کارگاه وی می‌باشد.

لوکاس، آنجل و هالست

در عهد شاه عباس اول و جانشین او پای اروپاییان به ایران باز می‌شود و اغلب آنان هدایای مختلف از جمله پرده‌های نقاشی برای شاه می‌آوردند. از نوشته‌های سفیران و جهانگردان اروپایی عصر صفوی برمی‌آید که شماری از نقاشان اروپایی در دربار شاهان صفوی به کار گماشته شده و مامور نقاشی از چهره و اندام سفرا و اروپاییان مشهور در کاخ چهل ستون و عالی‌قابوگشته‌اند و از هنرمندانی چون یان لوکاس، وان هالست، و فیلیپ آنجل نام برده شده است. "اما هیچ مدرکی در دست نیست که بتوان بر مبنای آن نقاشی‌های کاخ چهل ستون

افشار به تصویر آبرنگ محمدخان قاجار و تابلوی رنگ و روغن شمایل ناصرالدین شاه (تصویر ۲) که به سال ۱۲۷۶ ه. ق کشیده شده و زمانی بر دیوار چهل ستون نصب بوده می‌توان اشاره کرد. این تابلو ارزشمند با ارتفاعی حدود ۲۰۰ سانتی‌متر و پهنایی حوالی ۱۴۰ سانتی‌متر در دهه ۴۰ ضمن تعمیرات داخلی بنا از دیوار پایین آورده می‌شود تا در تالار جدیدی که قرار بوده ساخته شود؛ نصب گردد.

آبرای مدتی در انبار چهل ستون باقی می‌ماند سپس

تصویر ۲- ناصرالدین شاه عمل محمد حسن افشار ۱۲۷۶ ه. ق

و یا دیگر آثار فرنگی مآب را به نقاشان نامبرده نسبت داد؛ ولی می‌توان حدس زد کارهای رنگ و روغنی ایشان الگویی برای تجربه‌های تازه برخی از نقاشان ایرانی بوده است. «از آثاری که در کاخ چهل ستون به فیلیپ آنجل نسبت می‌دهند نگاره‌های فرنگی ساز در ایوان شمالی را می‌توان برشمرد»

محمد صادق [آقا صادق] (نقاش و قلمدان ساز)

آقا صادق به عنوان برجسته‌ترین نقاش سده دوازدهم در حدود سال‌های ۱۱۷۸-۱۱۲۱ ه. ق فعالیت می‌کرده و در زمینه‌های مختلف نقاشی و قلمدان سازی آثار قابل ملاحظه‌ای از خود به جای گذاشته است. وی از شاگردان معروف علی اشرف نقاش بوده و از زمان کریم خان زند تا آغاز سلطنت فتحعلی شاه به کار هنری مشغول بوده است. نقاشی او را می‌توان چون حلقه‌ای رابط میان فرنگی سازی (سده دوازدهم) و پیکرنگاری دربار دانست. محمد صادق اسلوب رنگ و روغن را با مهارت به کار می‌برده و عمدتاً آثاری با موضوع‌های رزمی، بزمی، از او به جای مانده است. وی به خصوص در تجسم ملاحظت چهره‌ها و لطافت پوست استاد بوده و آثارش را با سجع «یا صادق الوعد»، «آقا صادق» و «صادق از لطف علی اشرف شده» رقم می‌زده است. دیوارنگاره‌های جنگ چالدران (تصویر ۱) و جنگ کرنال در تالار اصلی چهل ستون از آثار اوست. از دیگر آثار او رستم خان زند (اواخر سده دوازدهم)، شاهزاده سوار بر اسب و نبرد با اژدها اواخر سده دوازدهم را می‌توان نام برد. تابلوی جنگ کرنال نادرشاه را در زمان محمدخان قاجار (۱۲۶۳ ه. ق) کشیده یا تعمیر کرده است با توجه به دو بیت شعری که زیر تابلو نوشته شده می‌توان انگاشت وی این نقاشی را تعمیر [یا نوسازی] کرده است [۱۴].

«بحسب الحکم شاهنشاه قاجار /

فریدون فر محمدخان قاجار

ز کلک صادق افشار نو شد /

نشان و فر نادرشاه افشار (یا صادق الوعد)»

محمد حسن افشار آرومی

نقاش و قلمدان نگار ایرانی، فعال در عهد ناصری که در چهره نگاری، نقاشی صحنه‌های رزمی و گل و مرغ دست داشته و می‌کوشیده قواعد طبیعت‌پردازی را رعایت نماید. وی با تکنیک‌های رنگ روغن و آبرنگ به نحو شایسته‌ای کار می‌کرده است. از جمله آثار محمد حسن

آقا صادق
به عنوان
برجسته‌ترین
نقاش سده‌ی
دوازدهم در حدود
سال‌های
۱۱۷۸-۱۱۲۱ ه. ق.
فعالیت می‌کرده
و در زمینه‌های
مختلف نقاشی و
قلمدان سازی
آثار قابل
ملاحظه‌ای از
خود به جای
گذاشته است

تصویر ۴- استاد حاج میرزا آقا امامی

تصویر ۵- استاد جعفر رشتیان در روزهای آخر زندگی

به انبار هنرستان هنرهای زیبا می‌رود و شنیده‌ها حاکی از آن است که متأسفانه این تابلو ارزشمند در سال ۱۳۶۲ در حیات هنرستان هنرهای زیبای اصفهان معدوم می‌گردد.

سارکیس خاچاتوریان

سارکیس خاچاتوریان از نقاشان ارامنه جلفای اصفهان به سال ۱۸۸۶ میلادی در ارمنستان غربی در شهر مالاتیا به دنیا آمده و در روم تحصیل نقاشی نموده است تا جایی که نقاش مشهوری گشته و به دعوت دولت وقت ایران ما بین سال‌های ۱۳۱۰-۱۳۰۷ش به اصفهان می‌آید تا نقاشی‌های کاخ‌ها و آثار باستانی اصفهان را تعمیر کند. وی در کاخ چهل ستون به تعمیر و بازسازی نقاشی‌ها (با رنگ و روغن) و همچنین کپی تعدادی از آنها می‌پردازد. و کپی‌هایش را در تهران، پاریس، قاهره، لندن، نیویورک، استکهلم، اسلو و سایر شهرها به نمایش گذاشته و باعث شگفتی عظیم هنرشناسان می‌شود. هنری ماتیس پس از مشاهده نسخه‌های نقاشی خاچاتوریان در نمایشگاه [پاریس] به سارکیس گفته است: "شما چیزی را به ما دادید که ما در پی آن بودیم". خاچاتوریان در سال ۱۹۴۷ م / ۱۳۲۶ش در پاریس فوت نموده است. آثار تعمیرات خاچاتوریان در دوره‌های بعدی از روی نقاشی‌ها چهل ستون پاک شده است.

حاج حسین مصور الملکی

حسین مصور الملکی (نگارگر و مذهب اصفهانی ۱۳۴۸-۱۲۶۸ش) هنرمندی که کارش به لحاظ تنوع، شیوه، موضوع و نحوه استفاده از شگردهای طبیعت پردازی، در میان آثار نگارگران معاصر متمایز است. او در اصفهان، و در یک خانواده هنرمند به دنیا آمد. «فرزند محمد حسن نقاش و نوه‌ی زین العابدین نقاش و نبیره محمد کریم نقاش بود. اما مقام هنری هیچکدام از آنان به درجه‌ی استاد مصور الملکی نمی‌رسیده است». مصور الملکی نخست فن قلمدانسازی را از پدرش آموخت. و سپس با تلاش خویش در رشته‌های سنتی دیگر همچون نگارگری، تذهیب، طراحی قالی و کاشی و نیز نقاشی رنگ و روغن (تصویر ۳) مهارت یافت. (از آثار معروف او تابلوی جنگ

جهانی دوم ۱۳۲۱ و تابلوی تخت جمشید که با آن در نمایشگاه جهانی بروکسل برنده شد و جایزه گرفت را می‌توان برشمرد). مصور الملکی بعد از خاچاتوریان جزء اولین تعمیرکنندگان نقاشی‌های چهل ستون در دهه ۲۰ش بوده است و نقل است که وی تنها بر روی تابلوهای بالای طره در تالار اصلی کار کرده است.

میرزا آقا امامی (محمد مهدی)

استاد محمدمهدی امامی، مشهور به میرزا آقا امامی نقاشباشی (تصویر ۴) در سال ۱۲۹۹ ه. ق از خاندان سادات امامی اصفهان متولد شد وی فرزند «سیدمحمدحسین امامی» معروف به گل و بته‌ساز و نوه‌ی میرزا نصرالله امامی نقاشباشی بوده که در دوره‌ی ناصری از بزرگان نقاش به شمار می‌رفته است. "میرزا آقا از جمله هنرمندان نابغه معاصر است که هنوز در میان جامعه هنری ایران به استحقاق شناخته نشده است. وی در چندین فن از فنون نقاشی مانند مینیاتور (سبک صفوی)، تذهیب، آبرنگ ایرانی، گل و بوته، تشعیر، نقشه فرش، درسازی و نقاشی بر روی دستبندهای عاج، سوخت کاری، زبردست بوده است. استاد امامی در جوانی به تشویق پدرش به مدرسه علوم دینی می‌رود ولی ذوق فطری و شیفتگی بسیارش به رشته‌های گوناگون نقاشی او را از مدرسه برون کشیده و به کارگاه نقاشی می‌کشاند. میرزا آقا هم زمان با نهضت مشروطه خواهی به تهران رفت و با آشنا شدن با «میرزا رضی صنیع همایون» که از تذهیب کاران و میناسازان طراز اول بود به تمرین فنون نگارگری پرداخت و سپس کارگاه معتبری برای گرد آمدن هنروان بنیاد نهاد، و به تمرین در فنون نگارگری پرداخت و در همان اوقات به دیدار «کمال الملک» نائل شد و از راهنمایی‌های او بهره‌گیری کرد. وی پس از بازگشت به اصفهان، کارگاهی دایر کرد. که آنجا محفلی برای تربیت شاگردانی معروف همانند: استاد حسین خطایی و استاد محمود فرشچیان و استاد حسین اسلامیان و... گشت. امامی علاوه بر وجوه هنرمندی اعلا، از جهت اخلاقی و معنوی نیز هنرمندی خوشخو و دیندار بوده است. "میرزا آقا نیز از جمله هنرمندانی است که در کاخ چهل ستون به تعمیرات نقاشی پرداخته و در بررسی تاریخچه

تعمیرات نقاشی چهل ستون از ایشان نام برده می شود. به طور مشخص نمی دانیم میرزا آقا امامی و حتی جعفر رشتیان بر روی کدام تابلوها کار کرده اند اما به نظر می رسد در دهه ۲۰ ش این دو تن به همراه حاج مصورالملکی و جواد رستم شیرازی در تالار اصلی چهل ستون کار کرده اند. در مورد میرزا آقا امامی آمده: "وی به دستور میرزا حسین صنیع همایون در تعمیرنگاره های کهنه عهد صفوی در اصفهان [ابنای چهل ستون و احتمالاً عالی قاپو] کار کرده است. میرزا آقا در ۱۳۷۴ ه. ق/ ۱۳۳۴ ش در سن ۷۵ سالگی در شهر اصفهان بدرود حیات گفته است.

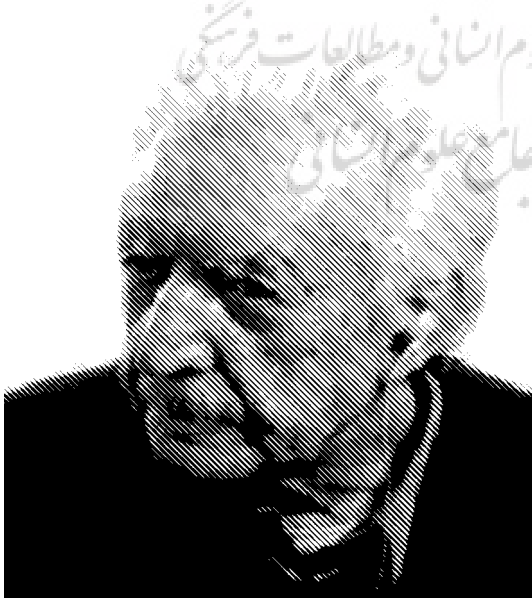
جعفر رشتیان

در سال ۱۳۰۴ ش در اصفهان و در خانواده ای هنرمند متولد شد. از قول وی نقل شده است که پدرانش در طی چند نسل تماماً نقاش و طراح بوده اند. جعفر رشتیان از کودکی نزد دایی های خود و دایی های مادرش تعلیم نقاشی گرفته و آموزش دیده است... و او به طور کلی در مینیاتور سازی و نقاشی طبیعت و طراحی فرش مهارت داشته و برای احیاء هنرهای سنتی علاوه بر سبک صفوی، شیوه قاجاری را نیز مورد توجه قرار داده است از کارهای معروف ایشان طرح سردر هشت بهشت بوده که بعدها خراب گشته و (طرح تعداد زیادی منازل و نقاشی های مهمانسرای عباسی و مرمت امامزاده ای در نطنز قابل ذکر است) بسیاری از تابلوهای زیبای او روی فرش بافته شده اند. وی یکی از چند طراح شناخته شده و صاحب سبک اصفهانی بوده که در سال ۱۳۶۷ به بیماری سرطان حنجره دار فانی را وداع می گوید. جعفر رشتیان (تصویر ۵) نیز از جمله نقاشانی است که در دهه ۲۰ ش در کاخ چهل ستون به تعمیر نقاشی های پرداخته است. کارشناسان معتقدند در نگاره بالا (تصویر ۶) که در تالار اصلی چهل ستون واقع شده (آثار الحاقات دهه ۲۰ ش) سرپر سوناها های کناری کار استاد امامی یا استاد رشتیان می باشد که بنا به مقتضیات حفاظتی نگه داشته شده اند.

جواد رستم شیرازی

استاد جواد رستم شیرازی به سال ۱۲۹۸ ش در اصفهان متولد شد. در پنج سالگی کار نقاشی را زیر نظر وزیرزاده آغاز کرد. در حوالی ۱۷ سالگی بعد از گذراندن دوران ابتدایی به عنوان نخستین دانش آموز هنرستان هنرهای زیبای اصفهان زیر نظر استاد بهادری دوره مینیاتور و تذهیب را گذراند. پس از آن به هنرکده دانشگاه تهران راه یافت و آنجا نزد استادانی مانند آقایان حیدریان و محمد

محسن فروغی کار نقاشی را ادامه داد. بعد از آن به مدت ۲۰ سال در هنرستان هنرهای زیبای اصفهان، شاگردان بسیاری را تربیت نمود. از آن جمله می توان به آقایان هوشنگ جزئی زاده، اکبر مصری پور، یاسائی شاجانیان، بهرام طاهری، علی والیان و برادران اخوت اشاره کرد. استاد رستم در میان اهل فن به استاد نمونه نگارگری و طراحی فرش معروفند و از جمله کارهای ماندگار ایشان، طراحی فرش نفیس مجلس شورای ملی در ابعاد ۱۱ در ۱۱ متر، طراحی قسمت هایی از نقوش تزئینی مهمانسرای عباسی، کپیه مجموعه کاشی موجود در موزه چهل ستون به سال ۱۳۲۷ ش و... را می توان برشمرد. وی (تصویر ۷) در سال ۱۳۸۴ دیده از جهان فرو بست. استاد رستم نیز در دهه ۲۰ ش در چهل ستون کار تعمیرات نقاشی انجام داده اند تعمیر ۳ تابلو به ایشان منصوب بوده که امروزه تنها یک چهره سازی کوچک و مجموعه کاشی کپیه (تصاویر ۸ و ۹) از اصل به غارت رفته از ایشان به یادگار گذاشته اند.

تصویر ۷- استاد جواد رستم شیرازی

میرزا آقا نیز از جمله هنرمندانی است که در کاخ چهل ستون به تعمیرات نقاشی پرداخته و در بررسی تاریخچه تعمیرات نقاشی چهل ستون از ایشان نام برده می شود

پی نوشت

۱. تعبیر چهلستون، باغ بهشت از خاطرات استاد جزئی زاده در به سال ۱۳۲۴. ش زمانی که به عنوان شاگرد رستم بر روی نگاره‌های چهلستون کار می‌کردند گرفته شده است. (درگه اهل هنر ذیل «استاد هوشنگ جزئی زاده»)
۲. نیکزاد، کریم، امیرحسینی. «فهرست تاریخچه ابنیه تاریخی اصفهان»، اصفهان: چاپخانه داد، تیرماه ۱۳۳۳، ص ۵۸
۳. پاکباز، رویین. «نقاشی ایرانی (از دیرباز تا امروز)»، تهران: زرین و سیمین، چاپ سوم ۱۳۸۳، ص ۱۲۹
۴. محمد قاسم تبریزی (نگارگر ایرانی) محتملاً (۹۶۵ ق- ۱۰۴۰ ق) از جمله نقاشان برجسته مکتب اصفهان می‌باشد که با توجه به وجوه تشابه کارهای او و رضا عباسی می‌توان چنین فرض کرد وی استاد یا همکار رضا عباسی بوده است و احتمالاً در دیواره نگاره‌های چهل ستون و عالی‌قاپو مشارکت فعال داشته است. (پاکباز، دایرةالمعارف ذیل «محمد قاسم تبریزی»)
۵. مطالعه بیشتر ر.ک: کنبای، شیلا، «رضا عباسی گردشگر سرکش» ترجمه: یعقوب آژند، تهران: فرهنگستان هنر، چاپ اول زمستان ۱۳۸۴
۶. جوانی، اصغر. «معرفی برخی از نقاشان شهر اصفهان (از قرن ۶ تا ۱۳ هجری)»، فصلنامه فرهنگ اصفهان، ش. ۳۳ و ۳۴ زمستان ۱۳۸۶، ص ۱۱۲-۱۲۳
۷. پاکباز. «نقاشی ایرانی»، همان، ص ۱۳۲
۸. جوانی. همان، ص ۱۱۲-۱۲۳
۹. پاکباز. «نقاشی ایرانی»، همان، ص ۱۴۵
۱۰. جوانی. همان، ص ۱۱۲-۱۲۳
۱۱. پاکباز، رویین. «دایرةالمعارف هنر»، تهران: فرهنگ معاصر، چاپ پنجم، ۱۳۸۵، ذیل «محمد صادق»
۱۲. نیکزاد، کریم، امیرحسینی. همان، ص ۵۶
۱۳. پاکباز. دایرةالمعارف، همان، ذیل «محمدحسن افشار»

۱۴. هنرفر، لطف‌الله. «کاخ چهل ستون»، هنر و مردم. دوره ۱۱، ش ۱۲۱ (آبان ۵۱)، ص ۳-۳۱
۱۵. میناسیان، لئون. «نقاشان ارمنه جلفا»، «جزوه پلی کپی»، جلفا- اصفهان، ۱۳۸۵، کتابفروشی آلفرد، ص ۷-۸
۱۶. قازاریان، مانیا. «هنر نقاشی جلفای نو»، ترجمه ادیک گرماتیک، ناشر، هویکادگاریان، چاپ اول، دیماه ۱۳۶۳، ص ۱۹
۱۷. کریمی، علی. «حسین مصورالملکی». دوره ۲، ش ۲۴ (مهر ۴۳): ص ۱۹-۲۳
۱۸. پاکباز، دایرةالمعارف هنر، ذیل «مصور الملکی»

۱۹. صوراصرافیل. شیرین «طراحان بزرگ فرش ایران (سیری در مراحل تحول طراحی فرش)»، تهران: پیکان، چاپ دوم ۱۳۸۱، ص ۲۵۸
۲۰. برومند، عبدالعلی ادیب. «خاندان هنر(میرزا آقا امامی مشهور به میرزا آقا)»، هنر ایران (ضمیمه ماهنامه روزنامه ایران)، آبان ۱۳۸۱، ص ۱۳-۱۵
۲۱. جوانی. همان، ص ۱۱۲-۱۲۳
۲۲. صوراصرافیل. همان، ص ۲۳۸

«درگه اهل هنر (زندگی و آثار برگزیدگان هنرهای سنتی اصفهان)»، اصفهان: دانشگاه هنر اصفهان با همکاری انتشارات گلدسته چاپ اول، ۱۳۸۰، ص ۶۱

منابع

۱. برومند، عبدالعلی ادیب. «خاندان هنر(میرزا آقا امامی مشهور به میرزا آقا)»، هنر ایران (ضمیمه ماهنامه روزنامه ایران)، آبان ۱۳۸۱
۲. پاکباز، رویین. «دایرةالمعارف هنر»، تهران: فرهنگ معاصر، چاپ پنجم، ۱۳۸۵
۳. پاکباز، رویین. «نقاشی ایرانی (از دیرباز تا امروز)»، تهران: زرین و سیمین، چاپ سوم ۱۳۸۳
۴. جوانی، اصغر. «معرفی برخی از نقاشان شهر اصفهان (از قرن ۶ تا ۱۳ هجری)»، فصلنامه فرهنگ اصفهان، ش. ۳۳ و ۳۴ زمستان ۱۳۸۶
۵. صوراصرافیل، شیرین. «طراحان بزرگ فرش ایران (سیری در مراحل تحول طراحی فرش)»، تهران: پیکان، چاپ دوم ۱۳۸۱
۶. «درگه اهل هنر (زندگی و آثار برگزیدگان هنرهای سنتی اصفهان)»، اصفهان: دانشگاه هنر اصفهان با همکاری انتشارات گلدسته چاپ اول، ۱۳۸۰
۷. قازاریان، مانیا. «هنر نقاشی جلفای نو»، ترجمه ادیک گرماتیک، ناشر، هویکادگاریان، چاپ اول، دیماه ۱۳۶۳
۸. کریمی، علی. «حسین مصورالملکی». هنر و مردم، دوره ۲، ش ۲۴ (مهر ۴۳)
۹. میناسیان، لئون. «نقاشان ارمنه جلفا»، «جزوه پلی کپی»، جلفا- اصفهان، ۱۳۸۵، (کتابفروشی آلفرد)
۱۰. نیکزاد، کریم، امیرحسینی. «فهرست تاریخچه ابنیه تاریخی اصفهان»، اصفهان: چاپخانه داد، تیرماه ۱۳۳۳
۱۱. هنرفر، لطف‌الله. «کاخ چهل ستون»، هنر و مردم، دوره ۱۱، ش ۱۲۱ (آبان ۵۱)

هنری ماتیس
پس از مشاهده
نسخه‌های نقاشی
خاچاتوریان در نمایشگاه
[پاریس] به سار کیس
گفته است:
"شما چیزی را به
ما دادید که ما
در پی آن بودیم"